

М.М.Суздаль *

«ОПЫТ СОБРАНИЯ СТАРИННЫХ МАЛОРОССИЙСКИХ ПЕСЕН» М.ЦЕРТЕЛЕВА В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ

Аналізується реценція збірки М.Цертелева «Опыт собрания старинных малороссийских песен» від часу її виходу у світ до початку ХХІ ст. Здійснено спробу визначити причини неослабного інтересу до цієї публікації та її місце в науковому й громадському житті.

Ключові слова: «Опыт собрания старинных малороссийских песен», Цертелев, фольклористика, романтизм, ідеологія, малоросійська ідентичність.

У 2015 р. виповнюється 225 років від дня народження українського фольклориста, мово- та літературознавця, громадського діяча Миколи Андрійовича Цертелева (1790–1869 рр.). Його діяльність уже давно привертає до себе увагу дослідників¹, однак, як правило, це епізодичні, фрагментарні згадки. Як творчість, так і сама постать М.Цертелева заслуговують на увагу сучасників, адже його життя, ніби в мініатюрі, відбиває всі колізії та перипетії історії України першої половини ХІХ ст. Він перебував у самому «серці» ідейно-інтелектуальних рухів Росії й України.

Мережа культурних українсько-російських зв'язків М.Цертелева демонструє прихильність до нього як знакових осіб, так і діячів другого, третього планів. Зокрема, Микола І особисто дякував йому за бездоганну службу, Д.Трошинський відгукувався про князя як про гідну й талановиту людину, М.Максимович радився з ним, ділився своїми творчими планами, О.Пушкін у листах переказував йому вітання, В.Жуковський виявляв до нього свою прихильність, Г.Державін запрошував до себе на гостини, І.Дмитрієв надавав матеріальну допомогу для завершення навчання, Д.Хвостов у скрутні для князя часи надавав йому всіляке сприяння тощо. Упродовж усього життя М.Цертелев культивував елементи української культури в російському суспільстві, причому як у столиці, так і провінції. В українському соціумі намагався усталити елементи світського столичного побуту.

* Суздаль Марина Миколаївна – аспірантка Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: marina-suzdal@yandex.ru

¹ Азадовский М.К. История русской фольклористики: В 2 т. – Т.1. – Москва, 1958. – 479 с.; Бухе А. Князь Цертелев: Историко-генеалогические материалы. – Москва, 1913. – 32 с.; Бессонов П.А. Князь Н.А.Цертелев – первый собиратель памятников устного народного творчества [Некролог] // Вестник Европы. – 1870. – №6. – С.867–872; Гвинчидзе О.Ш. Николай Андреевич Цертелев. – Тбилиси, 1980. – 98 с.; Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975. – 272 с.; Кирдан Б. Собиратели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики XIX в. – Москва, 1974. – 280 с.; Мочульський М. Погруддя з бронзи: М.Цертелев і І.Манжура. – Л., 1938. – 182 с.; Пытин А.Н. История русской этнографии. – Т.3. – Москва, 1891. – 481 с.; Щербань Т. З історії українознавства на Харківщині (ХІХ ст.) // Пам'ять століть. – 1999. – №5. – С.89–108; Яценко М.Т. Фольклор і література в естетичній концепції просвітителів // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – Вип.13. – К., 1978. – С.69–73 та ін.

Однак знаковою для творчості М.Цертелева стала укладена ним збірка «Опыт собрания старинных малороссийских песен», саме завдяки їй він потрапив у фокус дослідників гуманітаристики. Наче пророчими для діяча стали слова П.Куліша: «Ледь чи князь *Цертелев і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський* (тут і далі курсив мій – М.С.) будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями»². І дійсно, побачивши світ 1819 р., відтоді й до сьогодні ця публікація викликає інтерес науковців. У чому ж секрет її наукового «довголіття»? Справа в тому, що в невеличкій за обсягом публікації (всього 64 с.) автор зміг умістити й розв'язати чимало актуальних питань того часу. Багатовекторність проблематики збірки сприяла тому, що вже сучасники надавали їй статусу певного символу-знаку (що загальною відповідало світогляду романтизму). У ХХІ ст. горизонти «прочитання» розширилися, набули нових відтінків і можливостей «три сенсів» (історичний, ідеологічний, літературний тощо).

Звичайно, певна знаковість публікації надавалася саме через те, що це було *перше* видання українського епосу. З іншого боку, велика заслуга автора-упорядника не тільки у самому факті виходу праці, а й у її популяризації серед культурної еліти Петербурга. Хоча М.Цертелев, як він сам зазначав, дещо побоювався реакції столичного товариства з його вишуканими смаками, ба більше – навіть перепрошував за «дивність і неприємність наріччя», яке «застаріло для самих малоросіян», однак прагнення «розкрити малоросійську душу й силу почуттів», достоїнства народу виявилось сильнішими за страх. До того ж саме на той час припав і зірковий творчий період самого М.Цертелева, коли він перебував у найвишуканіших товариствах Петербурга, і повсюди – чи то на офіційному засіданні наукового товариства, чи в невимушеній атмосфері салону – князь виступав із промовами про українську народну творчість, її історичне й літературне значення, закликав звертатися до цього джерела. Українська «екзотика» припала до смаку російським літераторам. Як відомо, цією та іншими працями М.Цертелева користувалися О.Пушкін³, К.Рилєєв⁴, О.Грибєдов⁵. Отже, із культурного простору українських маєтків, де було популярним побутування народних пісень (дум), М.Цертелев вивів їх до загальноросійського й навіть європейського літературно-інтелектуального процесу.

У передмові до збірки впорядник уперше намагався обґрунтувати важливість вивчення народних пісень як історичного, літературного, морально-естетичного джерела. Однак найвища їх цінність, на його думку, полягала в тому, що вони дають змогу відтворити психологічний портрет народу. Серед ментальних рис «малоросів» М.Цертелев називав чуттєвість, емоційність, «чисту моральність», «тихий смуток» та ін. Він робив спробу пояснити витоки цих рис, виходячи з історичних подій (особливу увагу зосереджуючи на впливах татар). Використовував терміни, присутні й у сучасному лексиконі дослідника, як-от «характер народу», «дух народу», «душа народу» тощо.

² Записки о Южной Руси / Изд. П.Кулиш. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1856. – С.220–221.

³ Див.: Ениколопов Н.К. Пушкин в Грузии. – Тбилиси, 1950. – С.18.

⁴ Див.: Цейтлин А.Г. Творчество Рылеева. – Москва, 1955. – С.265–266.

⁵ Див.: Новиков А.А. Грибєдов и Украина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Х., 1991. – 19 с.

Збірка пісень містила дві провідні ідеї-проблеми: *народності* та *мови*, обидві в той час належали не стільки до творчо-літературної сфери, скільки до громадсько-ідеологічної, стаючи маркерами «перехідної епохи». Боротьба класицизму й романтизму виходила далеко за межі літератури. Ідея народності стала стрижневою як для тих, хто волів зміцнити усталений порядок і патріотичні почуття (наприклад, діяльність О.Шишкова та його «Беседы»), так і для тих, хто бажав цей порядок кардинально змінити (письменники-декабристи).

Отже, «Опыт собрания...», містячи основні елементи романтизму, став першим його маніфестом, а вивчення народної культури було проявом пошуку національної ідентичності. Таким чином, маємо дещо парадоксальну ситуацію: «зразковий» російський підданий князь М.Цертелев чи не вперше у своїй праці обґрунтовує окремішність українського народу, яка пізніше трансформується в політичну й ідеологічну сфери.

Для самого М.Цертелева «Опыт собрания...» став перепусткою до інтелектуального товариства російської столиці, сприяючи формуванню мапи культурно-службових зв'язків. Перша рецензія на збірку з'явилася 1820 р.⁶ (її автор, воліючи не вказувати свого прізвища, підписався «Е.Т.-ій»). Рецензент зазначав, що прочитав книжку із задоволенням, однак це не завадило йому знайти ряд, на його думку, мінусів. Головним із них автор назвав правопис («...одне не сподобалося мені в ній, а саме правопис. П[ан] видавець повсюди дотримувався в ньому вимови, а не етимології. [...] Здається, краще було б видавцеві дотримуватися правопису, прийнятого в малоросійській “Енеїді”»)⁷. Загалом же рецензент давав схвальну оцінку збірці, уважаючи «Опыт собрания...» корисною та актуальною працею:

«Книга ця є першою з таких і заслуговує на увагу прихильників вітчизняної словесності. В уміщених у ній віршах є багато справді поетичних висловів і описів – особливо ж приваблива вона для нас, малоросіян, що мешкають у столиці, тим приємна спогадом про Батьківщину, який народжується при її читанні. Вельми бажано, аби п.[ан] видавець, або хто-небудь інший, обдарував нас більшим зібранням подібних віршів. Малоросія багата на них – варто прислухатися й записати»⁸.

Очевидно, що висловлені в рецензії думки знайшли співчуття серед «малоросійських вихідців», для яких «Опыт собрания...» став текстом-символом, що у закодованому вигляді містить інформацію, яка сприяє збереженню почуття національної належності, блокує механізми повного розчинення «малоросійської» ідентичності у «великоросійській». Це не шлях «до себе», утім це прагнення і не втратити «себе». Із роздумів рецензента переконаємось у наявності принципу дуалізму щодо тлумачення патріотизму, який усвідомлювався на двох рівнях: державному й місцевому (що важливо, така ситуація сприймалася «малоросійським» дворянством як норма).

⁶ Сын Отечества. – 1820. – №XI. – Ч.60. – С. 218–219.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

Збірка М.Цертелева послужила взірцем для М.Максимовича під час створення ним «Малороссийских песен». Примітно, що як для першого, так і для другого шлях до літературно-інтелектуальних кіл відкрився саме після виходу збірок пісень, які мали певний резонанс серед творчої еліти. Попри те, що між публікаціями М.Цертелева та М.Максимовича минуло майже десятиліття, для них обох гостро стояла проблема друкованих джерел. У листі до М.Цертелева М.Максимович писав:

«Прошу Вас покійно, шановний пане, не відмовте мені звісткою про друковані джерела для мого предмета, адже я окрім Вашої книги, граматики Павловського та “Сахарной деревни” Кулжинського не маю нічого; хотілося б мені бачити заперечення на Ваші зауваження Павловського»⁹.

Загалом епістолярний дискурс М.Максимовича дає нам зрозуміти, що в 1827 р. він потребував поради, допомоги, схвалення з боку більш досвідченого М.Цертелева: «Дозвольте до Вас звернутися з проханням про виконання Вашої обіцянки, яка для мене тепер дуже потрібна й була б вельми корисною» (ішлося про надання М.Цертелевим текстів пісень для збірника М.Максимовича). Князь посприяв колезі, зазначивши в листі: «Додаючи до цього тридцять дві обіцяні малоросійські пісні, щиро бажаю, щоб Ви якнайшвидше обдарували своїх земляків виданням народних малоросійських віршів»¹⁰. Молодий дослідник сподівався отримати пораду від М.Цертелева й щодо правопису. Як бачимо, між «Опытом собрания...» та «Малороссийскими песнями» беззаперечно існує генетичний зв'язок, зумовлений як культурною спадкоємністю, так і особистим спілкуванням інтелектуалів.

У 1834 р. побачила світ присвячена «малоросійським пісням» стаття М.Гоголя¹¹. Підвищений інтерес стосовно предмету своїх зацікавлень автор пояснював прагненням до самобутності та власної поезії, однак нічого не зазначав про укладачів перших збірок¹². Відповідь знаходимо в листі М.Гоголя до М.Максимовича:

«Нещодавно С.С. (С.С.Уваров – М.С.) отримав від Срезневського примірник пісень і звернувся до мене з бажанням бачити мою думку про них в “Журналі просвіти”, так само, як і про здійснені до нього видання – Твое та Цертелева. Що ж я зробив? Я написав статтю, тільки найважливіше забув: нічого не сказав ані про Тебе, ані про Срезневського, ані про Цертелева»¹³.

Таким чином, М.Гоголь добре знав збірки М.Цертелева, М.Максимовича й навіть отримав офіційне «замовлення» на їх своєрідне рецензування, однак,

⁹ Див.: Бессонов П.А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) // Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф.2866. – Оп.2. – Д.7. – Л.130.

¹⁰ Цертелев Н. О народных стихотворениях (письмо к г-ну Максимовичу) // Вестник Европы. – 1827. – №12. – С.272.

¹¹ Гоголь Н. О малороссийских песнях // Журнал министерства народного просвещения. – 1834. – №2. – С.16–26.

¹² Там же. – С.16.

¹³ Гоголь Н.В. Письма: В 4 т. / Под ред. В.И.Шенрока. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1901. – С.299.

захопившись безпосередньо предметом народних пісень, «не помітив», як відійшов від ролі рецензента.

У 1840-х рр. «Опыт собрания...» не втрачав своєї актуальності, однак трактувався здебільшого не як наукова цінність, а віха в історії етнографічних досліджень, до того ж ставши символом «українськості», а сам М.Цертелев сприймався як носій ідеї народності. Окрім того, рецепція збірки відбувалася на двох рівнях: науково-інтелектуальному й культурно-побутовому. Підтвердження знаходимо в ряді спогадів студентів Харківського університету¹⁴, котрі, описуючи своє дозвілля, інтелектуально-творчі вечори, часто-густо згадували М.Цертелева саме як діяча, що дав «перший поштовх до збирання південно-російських народних пісень»¹⁵. У мемуарах знаходимо опис жвавої суперечки з приводу ідеї народності та обґрунтування окремішності українців, найпалкішим захисником якої був М.Костомаров. Він переконував присутніх «іти в народ» і вивчати його традиції, звичаї, світогляд, при цьому відрізнати «твори народні від творів порожніх фантазерів і римачів. Тут Костомаров почав указувати на подібні помилки, що вкралися у збірники *Цертелева*, Максимовича та інших, порівнював твори суто народного мистецтва з віршами, складеними порожніми римачами»¹⁶.

Як бачимо, у 1840-х рр. М.Костомаров не сприймав серйозно перші спроби укладання збірок народних пісень. Зауважимо, що й за двадцять років думка відомого історика про «Опыт собрания...» М.Цертелева зміниться мало. Зокрема, 1857 р. він доволі різко відгукувався про це видання, зазначаючи, що думи надруковано «потворною мовою й у поганих варіантах»¹⁷.

У 1834 р. І.Срезневський назвав збірку М.Цертелева «дорогоцінним виданням», однак сповненим «жахливих помилок»¹⁸. П.Куліш з ім'ям князя-видавця пов'язував початок доби української словесності, вважаючи його «видатним збирачем» українського фольклору. Одночасно в його поглядах присутня певна дихотомія щодо оцінки публікації М.Цертелева. З одного боку, він стверджував, що «пара крихітних збірок народних пісень українських, виданих у 1819 і 1827 рр., одна пародія, дві театральні п'єси та декілька невеликих віршів видавалися чимось на кшталт намогильних пам'ятників нашої народності, на які лише зрідка звертали погляд живі люди»¹⁹. І водночас П.Куліш зазначав, що ці «надгробки» мали велике значення для становлення української словесності: «Народні пісні українські, на які звернено увагу з 1819 р. (йдеться саме про збірку М.Цертелева – М.С.) допомогли [...] через друк ясніше, аніж

¹⁴ Неслуховский Ф.К. Из моих воспоминаний // Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Т.1. – Х., 2011. – С.226–227; Де-Пуле М. Харьковский университет и Д.И.Каченовский // Там само. – С.272–332.

¹⁵ Неслуховский Ф.К. Из моих воспоминаний. – С.232.

¹⁶ Там же. – С.229.

¹⁷ Див.: Костомаров Н. [Рец.]. Записки о Южной Руси. – Т.1 / Изд. П.Кулиш // Отечественные записки. – 1857. – Т.СХІІ. – №6. – С.41.

¹⁸ Срезневский И. Взгляд на памятники украинской народной словесности: Письмо к профессору И.М.Снегиреву // Ученые записки Императорского Московского университета. – 1834. – №4 (октябрь). – С.143.

¹⁹ Кулиш П. Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории // Основа. – 1861. – №5. – С.1–33.

досі» побачити, «яка прекрасна мова, про котру ані слова не мовиться в підручниках, і з якої наші наставники знушаються з кафедри»²⁰.

Згадав М.Цертелева словацький та чеський славіст, діяч національного відродження П.Шафарик. У своїй праці з історії слов'янської мови й літератури, характеризуючи вкрай бідне становище нового українського письменства, він поставив збірку пісень М.Цертелева поряд з «Енеїдою» І.Котляревського та «Граматиною» О.Павловського²¹. Знаний представник української школи в польській літературі М.Грабовський у своїх працях також згадував М.Цертелева та його збірку. Високо оцінюючи народні пісні, убачаючи в них важливе історичне джерело, першим видавцем і популяризатором цього жанру в Росії автор назвав саме М.Цертелева, поставивши його в один ряд із З.Доленго-Ходаковським, М.Максимовичем²².

Нарисом про діяльність М.Цертелева розпочинається третій том фундаментальної праці О.Піпін²³. Автор уважав, що Микола Андрійович стояв біля витоків «етнографічної зацікавленості», мотиви якої О.Піпін віднаходив у працях князя, а «Опыт собрания...» дослідник назвав «першим підступом до предмета, який доти був чужим літературі російській і малоросійській»²⁴. Найближчим наступником справи М.Цертелева О.Піпін визначив М.Костомарова. Узагалі він проводив ідею спадкоємності у царині етнографічних зацікавлень між старшим (М.Цертелев, Г.Квітка-Основ'яненко, І.Котляревський) і молодшим (М.Костомаров, О.Бодяньський, І.Срезневський) поколіннями.

Найбільш детальним аналізом збірки з усіх, зроблених сучасниками князя, став розбір його біографа П.Безсонова, який відвів публікації одне з найважливіших місць у творчому доробку М.Цертелева та виняткове значення в історії української фольклористики й літератури:

«Праця князя Цертелева залишається основою, яку більше чи менше перевертають досі з боку на бік. Після нього найуспішніше діяв власне Я.Ф.Головацький та М.О.Максимович: але праця першого затягнута у видання п. Бодяньського, а другий завдячує своєму попереднику, *старшому збирачеві*. Коли освічений діяч рідного краю, єдиний знавець його народності та компетентний суддя в наші дні, позбавлений усяких особливих домагань і упереджень, проте якого в усій Росії зустрічають з однаковим співчуттям і повагою, надумав видавати *малоросійські пісні*, він звернувся передусім по допомогу й поради до кн. Цертелева: той прислав йому *тридцять дві* свої чудові пісні, і плодом цієї першої допомоги стала збагачена змістом книга п. Максимовича, досі найкраща після Цертелевої, досі настільки й незамінна, де послідовник гідно вшанував вдячністю першого видавця українських дум. [...] А між тим, на сором багатьох і на честь князя Цертелева, перше видання його, навіть за праць Максимовича, залишається досі, *упродовж п'ятдесяти років*, не

²⁰ Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Там же. – 1862. – №1. – С.7–8.

²¹ Schaffarik P.J. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. – Ofen, 1826. – S.140.

²² Grabowski M. Literatura i krytyka. – T.I. – Cz.II. – Wilno, 1837. – S.35.

²³ Пытин А.Н. История русской этнографии. – Т.3. – Москва, 1891. – 481 с.

²⁴ Там же. – С.14.

тільки головним, але й дієвим та вживаним. Додамо, що знаменитий Шафарик визнав князя за цю справу серед «славетних мужів» слов'янства й покликався на його чудове зібрання. [...] [Збірка М.Цертелева] досі має єдину, безперечну, високу вартість і значно перевищує наступні видання п. Срезневського в «Запорізькій старовині». Правопис подекуди невправний, бо ж правила тоді ще недостатньо встановилися (що, на жаль, у багатьох малоросійських видавців триває досі). Примітки на перший раз не цілком пояснюють зміст пам'яток і способи творчості. Але, повторюємо, це був *перший* крок відносно всієї тодішньої Росії. Багато значив як досвід збирання на місці, із вуст самого народу. Найважливіше, що тут є пам'ятки творчості історичної, які вже зовсім зникли б до наших днів, якби не захопив їх князь вчасно»²⁵.

Своєрідно, яскравими фарбами дослідник змалював риси М.Цертелева, що сприяли появі його знаменитої збірки:

«Тільки особлива м'якість душі, котра вирізняла князя, правильні інстинкти його виточеної природи, непорушна чистота в образах фантазії, точність освіченого погляду та вічна юність характеру, а навколо, із малих років, благодатний край Малоросії та задушевність простої її мови, – ось ті властивості та умови, які були потрібні та самі лише мали достатню силу, щоб у ту епоху, серед тодішніх обставин зупинити теплу участь на пам'ятках творчості народної, налаштувати до них увагу сердечну, підняти за них благородний голос серед спільноти та порятувати самі пам'ятки старовини, надовго пробудивши до них цікавість у послідовників»²⁶.

Безперечно, приязне ставлення П.Безсонова до М.Цертелева позначилося й на оцінці його творчої діяльності, яка подається в ідеалізованому вигляді. Так, роль «Опыта собрания...» важко переоцінити, адже це, за словами П.Безсонова, поки що найкраща праця серед усіх подібних. Звичайно, дослідник не міг проігнорувати вади збірки, однак, указуючи на них, він ніби виправдовує автора, повсякчас нагадуючи, що це – перша спроба. Інший аргумент – мовляв, усі публікації, котрі побачили світ після 1819 р., теж не без прорахунків. Складається враження, що відповідний історіографічний огляд автор і зробив лише задля знаходження помилок в інших публікаторів, на цьому тлі вкотре не забувши наголосити на винятковості збірки М.Цертелева. Навіть якщо іншу працю П.Безсонов і оцінював доволі високо, він усе одно прив'язував її до впорядника «Опыта собрания...», зокрема коли йшлося про «Малороссийские песни» М.Максимовича. Загалом жоден дослідник творчої спадщини М.Цертелева ані до, ані після П.Безсонова так високо не оцінював роль і значення його фольклорного видання.

Відносно стійкий інтерес дослідників народної творчості до «Опыта собрания...» М.Цертелева, котрий спостерігався в першій половині XIX ст., змінився

²⁵ Бессонов П.А. Князь Николай Андреевич Цертелев... – Л.7–9.

²⁶ Там же. – Л.6 об.

майже забуттям у другій половині століття. Своєрідне пояснення науково-методологічного характеру дав М.Сумцов:

«Не бачу особливої потреби визначати зв'язки сучасних етнографів із попередніми, зв'язки книжні та особисті. За малими винятками, сучасна етнографія має цілком самостійне походження. Такі збирачі й дослідники ранішого часу, як Цертелєв, Срезневський, Максимович, Метлинський, Костомаров майже цілковито забуді; крім Потебні, ніхто на них не покликається й не користується їхніми етнографічними працями... Загалом зв'язок новітньої етнографії з попередньою вельми незначний»²⁷.

Вряди-годи на «Опыт собрания...» посилялися автори «Киевской старины» В.Горленко, П.Житецький, Б.Бистров та ін.²⁸ Без етнографічної збірки М.Цертелєва постать цього діяча взагалі була б забутою в наративному просторі провідного на той час українознавчого журналу.

Ситуація різко змінилася на початку ХХ ст., що було продиктоване зародженням ідеології українського націоналізму, національний рух тоді набув нового громадсько-політичного сенсу²⁹. У ту добу праці українських інтелектуалів, окрім власне творчої цінності, розглядалися ще й на предмет суспільно-політичної значимості. Відповідно збірка М.Цертелєва набула нового значення в україністиці, а її укладача дослідники відтепер репрезентували як представника старшинського національного руху, що стояв біля витоків доби романтизму й початку національного відродження.

Саме з окреслених позицій «Опыт собрания...» М.Цертелєва розглянув М.Мочульський³⁰. Спочатку автор подав ретельну характеристику зовнішнього вигляду збірки, зазначивши при цьому всі параметри: обсяг праці, формат, опис титульного аркушу, присвяту, цензора, зміст та аналіз структури. Зміст подавався у вигляді «повільного читання» з коментарями та власними зауваженнями. Особливого значення автор надав вступній розвідці «О старинных малороссийских песнях», яку поділив на три змістово-сміслових блоки: 1. Погляд на історично-літературне значення українських дум. 2. Суд про їх мову. 3. Естетична оцінка простонародної української поезії³¹.

Показова для зазначеного періоду невеличка праця Г.Гетьманця³², автор котрої зазначав, що на формування поглядів М.Цертелєва щодо мови визначально вплинуло культурно-політичне становище України:

²⁷ Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография // Киевская старина. – 1892. – №1. – С.2.

²⁸ Горленко В. Бандурист Иван Крюковский // Там же. – 1882. – №12. – С.481–518; Житецкий П. Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним // Там же. – 1892. – №12. – С.391–408; 1893. – №1. – С.95–125; №2. – С.293–318; Бистров Б. К южнорусским песням // Там же. – 1895. – №2. – С.234–256; К.Ф.У.О. [Ухач-Охорович К.]. Кобзарь Остап Вересай, его думы и песни // Там же. – 1882. – №8. – С.259–282.

²⁹ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – поч. ХХ ст.). – К., 2000. – С.205.

³⁰ Мочульський М. Погруддя з бронзи... – С.28–36.

³¹ Там само. – С.29–30.

³² Гетьманець Гр. [Гр. Сьогобочний]. Наші перші народолюбці і письменники поети (Доленга-Ходаковський, Цертелєв, Максимович). – К., 1919. – 42 с.

«Бачучи, як освічені пани українського роду цураються своєї рідної мови та переймають московську, Цертелєв і сам набрався тієї думки, що наша мова ось незабаром щезне. Цертелєв став далі думати та казати, що се й не мова самостійна, а так собі, якесь застаріле наріччя, проста говірка, до доброї науки негодяща»³³.

За таких умов, продовжував далі автор, не дивно, що М.Цертелєв задався питанням:

«Кому ж потрібна і нащо здалася ота моя праця? Для чого я збираю, для чого записую від народу оті пісні? Адже українці освічені по-московському вже балакають, на москалів перетворюються [...] тепер настав уже час нашим людям московитися, забувати своє старе рідне та переймати московське»³⁴.

Чи то дорікаючи князеві за його погляди, чи то радіючи за нього, Г.Гетьманець завершив свій виклад такими словами:

«Він дожив до того часу, коли на власні очі побачив, що тяжко помилився у своїх думках. Він переконався, що наша мова не щезла, а що ні далі, то все розвивається і в письменстві, і в житті. А та невеличка збірка пісень, що назбирав Цертелєв, придалася серед збірок інших людей і була корисна нашій змосковленій інтелігенції та освіченим людям при вивченні народного життя та рідної мови нашої»³⁵.

Історик і літературознавець Г.Житецький із виходом у світ збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен» пов'язував зародження української етнографії, уважаючи цю подію знаковою та прирівнюючи її до постановки «Наталки Полтавки» І.Котляревського³⁶.

К.Грушевська не давала однозначної оцінки ролі та значення публікації М.Цертелева, але й не сприймала тезу багатьох дослідників, які пов'язували початок історії вивчення дум саме з виходом у світ «Опыта собрания...». На її думку, «початкову дату в історії дум можна було віднести до 1805 р. і за основоположника збирання вважати не Цертелєва, а Ломиковського»³⁷. Особливий погляд дослідниця демонструвала при з'ясуванні мотивів створення збірки, в яких вбачала не стільки наукову зацікавленість, скільки суто прагматичне бажання «зробити приемність Трощинському» й, відповідно, отримати його протецію³⁸.

Примітно, що в радянський час цікавість до збірки не зникла, однак трактували її по-іншому. Як це не парадоксально, але якщо українські діячі розглядали «Опыт собрания...» каталізатором національної ідентичності, то тепер — у дусі концепції «єдиної народності». Якщо раніше дослідники

³³ Там само. — С.10.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Житецький Г. «Вік» української етнографії (1819–1919) // Книгар. — 1919. — №20. — С.1241.

³⁷ Грушевська К. Українські народні думи. — К., 1927. — С.XIX.

³⁸ Там само. — С.XXI.

використовували працю задля демонстрації окремішності «малоросів», то тепер вона вважалася об'єднавчим культурним елементом «братніх народів».

Збірку М.Цертелева, як і в попередні часи, нерідко згадували побіжно, епізодично. Водночас жодна ґрунтовна праця з фольклористики українських чи російських радянських авторів не обходила без детального аналізу «Опыта собрания...». Так, М.Азадовський у своїй фундаментальній студії³⁹ вказував на те, що публікація М.Цертелева стала віхою в історії як української, так і російської фольклористики. Особливо цінним, із погляду автора, був вступ, який повністю перебував в орбіті «тих суперечок про народність і народну поезію, котрі були характерними для російського суспільства в перших десятиліттях XIX ст., хоча в його позиції й наявні певні своєрідні риси, зумовлені специфікою українського матеріалу». За словами М.Азадовського, М.Цертелеву належить роль піонера у царині систематизації, планомірного вивчення українського фольклору, а також у встановленні певних тенденцій і кристалізації традицій. У дусі свого часу дослідник пояснював незвичне захоплення князя народною творчістю. З одного боку, це популярність такого роду практик у першій половині XIX ст., з іншого – вплив українських, здебільшого «козакофільсько-націоналістичних» захоплень. Останні були притаманні місцевому дворянству, яке відчувало себе обділеним при розподілі «благ земних і мріяло в майбутніх кращих часах повернути собі колишню вагу». Однак через політичну й економічну залежності від Російської імперії «націоналістичне» українське дворянство не наважувалось на активні дії, натомість мріяло про майбутні зміни, тим часом утішаючись культом козацько-старшинської старовини. Утім, М.Азадовський уважав, що для М.Цертелева політичне замовлення колекціонування пісень було чужим і неприйнятним, та, зайнявшись збиранням, він непомітно, можливо навіть для самого себе, потрапив під вплив настроїв, що панували серед його найближчих сусідів і друзів (Д.Трощинський, В.Капніст, В.Ломиковський та ін.). Насамкінець автор зазначав, що «ці дворянсько-націоналістичні тенденції можна звести до формули: українська народна поезія помирає, як померла й сама Україна»⁴⁰.

Працю О.Дея відкриває глава «Перше видання українських дум», в якій детально проаналізовано збірку М.Цертелева – *«етапну віху в українській науці про народну творчість»*, що відкрила історію відповідних публікацій, започаткувала дослідження фольклору, звернула увагу «передової громадськості Росії» на кобзарів як носіїв оригінального жанру народної поезії, стала зразком і стимулом до дальших записів українських дум. О. Дей зазначав, що «збірка М.Цертелева з'явилася майже на десятиріччя раніше від уславленої книжки М.Максимовича “Малороссийские песни”, отже їй судилося бути первістком

³⁹ Праця М.Азадовського була однією з перших спроб створити повну історію російської фольклористики, такий собі радянський аналог «Истории русской этнографии» О.Піпіна. Як зазначав М.Азадовський: «Ми не маємо повної та вичерпної історії російської фольклористики; єдиною студією такого роду все ще є відома чотиритомна праця О.М.Піпіна “История русской этнографии” (1890–1892). Це дослідження досі багато у чому не втратило свого значення; принаймні воно стоїть значно вище багатьох тематично споріднених праць» (див.: Азадовский М.К. История русской фольклористики. – Т.1. – С.22).

⁴⁰ Там же. – С.256–258.

українських фольклористичних видань взагалі». «Видатною науковою заслугою» збірки автор уважав те, що вона стала своєрідним початком, першим поштовхом до наукового вивчення народної творчості. Підсумовуючи свій нарис про перше видання дум, О.Дей зазначав, що воно вже давно стало раритетом, утім не втратило наукової та бібліографічної цінності, а отже заслуговує на перевидання фототипічним способом⁴¹.

Доволі розлога розвідка про публікацію М.Цертелева міститься у праці Б.Кирдана⁴² (зауважимо, що на цього дослідника найбільше покликатимуться автори при згадуванні збірки), котрий ніби й розглядає «Опыт собрания...» за усталеною схемою (зовнішній вигляд, структура, зміст), однак постійно робить відступи різного характеру, часто-густо змальовуючи творчу атмосферу часів М.Цертелева, при цьому авторитетом для нього виступають праці В.Базанова⁴³. Так, особливу увагу Б.Кирдан приділяє реакції сучасників на вихід у світ збірки. Цінна для нас рецензія, яку автор віднайшов у фонді Срезневських, котрий зберігається в Російському державному архіві літератури й мистецтва, у рукопису під назвою «Издания староукраинских народных дум». Б.Кирдан наголошував: із назви та передмови видно, що автор у своїй праці хотів розібрати декілька видань, однак обмежився лише збіркою М.Цертелева. У рукопису зазначено, що «Опыт собрания...» став книгою, в якій «уперше показалися у друкованому світлі староукраїнські думи»⁴⁴.

В єдиному монографічному дослідженні біографії князя М.Цертелева хоча й уміщено доволі розлогу розвідку про видання українських дум, однак вона не містить якихось нових оцінок чи підходів. О.Гвінчидзе при аналізі «Опыта собрания...» покликається на Б.Кирдана та повністю солідаризується з ним⁴⁵.

Показово, що з нагоди 150-літнього ювілею збірки було влаштовано справжнє свято української народної пісні:

«1969 р. для української фольклористики особливо знаменний. Півтора століття тому, у 1819 р., М.Цертелев видрукував збірку "Опыт собрания старинных малороссийских песен". Відзначенню цієї пам'ятної дати був присвячений вечір в КДУ.

Члени гуртка українського фольклору, який працює під керівництвом професора Г.Сидоренко, запросили до себе в гості головного редактора журналу "Народна творчість та етнографія", доктора філологічних наук, професора О.Дея, який цікаво розповів присутнім про спробу збирача і видавця українських дум, а також зробив ідейно-художній аналіз творів, що складали збірку»⁴⁶.

⁴¹ Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975. – С.12–23.

⁴² Кирдан Б. Собиратели народной поэзии: Из истории украинской фольклористики XIX в. – Москва, 1974. – 280 с.

⁴³ Базанов В.Г. Вольное общество любителей российской словесности. – Петрозаводск, 1949. – 422 с.; Его же. Ученая республика. – Москва; Ленинград, 1964. – 463 с.

⁴⁴ Цит. за: Кирдан Б. Собиратели народной поэзии... – С.44–45.

⁴⁵ Гвинчидзе О.Ш. Николай Андреевич Цертелев. – С.18–33.

⁴⁶ Федас Й., Форкун Ф. Відзначення пам'ятної дати // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1 (січень – лютий). – С.110.

На заході були присутні студенти й викладачі інших факультетів, а також науковці зі Львова. До речі, вечір, присвячений 150-річчю з часу видання збірки М.Цертелева, відбувся й у цьому місті⁴⁷. Отже, і в нових суспільно-ідеологічних рамках публікація М.Цертелева продовжувала виконувати функцію своєрідного символу національної культури та єдності.

Після проголошення незалежності України перед суспільствознавцями постала проблема творення власного/національного наративу. Історики, філологи, психологи, етнографи намагалися не просто реконструювати, а радше показати зсередини процеси «пошуку» та «віднайдення себе», своєї ідентичності, ментальності. Певна річ, що в такому контексті знаковим стало дослідження «довгого ХІХ ст.», а «Опыт собрания...» М.Цертелева чимало українських істориків пов'язували саме з початком національного відродження⁴⁸. У такому ж ракурсі збірка розглядалася й у підручниках із культурології⁴⁹.

Для літературознавців ця публікація стала одним з етапів на шляху становлення нової літератури та утвердження романтизму. Щоправда з'являлися й нові підходи до бачення та потрактування її ролі. Так, І.Арендаренко за допомогою компаративістського підходу проаналізувала пісенні збірники М.Цертелева й англійського фольклориста Т.Персі. Авторка дійшла висновку, що обидві «збірки давньої поезії стоять на межі фольклористики та літератури. А художнє редагування Т.Персі та М.Цертелева дало змогу розглядати балади, пісні, думи як перші зразки преромантичної поезії»⁵⁰.

Стійкий інтерес до збірки М.Цертелева проявляють фольклористи й етнографи. Історіографічний зріз розвитку думознавства в ХІХ – першій половині ХХ ст. здійснила І.Матяш⁵¹. Розгортання дослідницької роботи у цій царині авторка пов'язала з ім'ям М.Цертелева, еволюція наукових поглядів котрого, розуміння ним наукової важливості вивчення пам'яток героїчного епосу стали можливими завдяки сукупності обставин: по-перше, впливу ідей романтичної школи; по-друге, безпосереднім враженням від живого виконання народних пісень і фольклору на Хорольщині та Прилуччині; по-третє, фаховому вишколу в Московському університеті. Дослідниця зауважує, що М. Цертелев замість терміна «дума» послуговується термінами «історичні пісні», «поєми», «козацькі пісні». Таку ситуацію, вочевидь, спричинило те, що на момент укладання збірки термін «дума» ще не отримав поширення в науці. І.Матяш припускає, що укладач «Опыта собрания...» не ставив перед собою завдання визначення жанру записаних ним фольклорних творів і їх наукового аналізу, водночас М.Цертелев «уперше звернув увагу на історизм дум, вбачаючи у них,

⁴⁷ Федас Й., Форкун Ф. Відзначення пам'ятної дати. – С.110.

⁴⁸ Грицак Я. Нариси з історії України: Формування української модерної нації. – К., 1998 [Електронний ресурс]: <http://www.twirpx.com/file/701144>; Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.141; Колесник І.І. Українська історіографія (ХVІІІ – поч. ХХ ст.). – С.231; Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С.51.

⁴⁹ Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С.317; Культурологія: українська та зарубіжна культура / За ред. М.М.Заковича. – К., 2009. – 589 с.

⁵⁰ Арендаренко І. По дорозі й назустріч: Англійські та українські романтичні поезії: порівняльна типологія і poetика. – К., 2004. – С.30.

⁵¹ Матяш І. Студії з думознавства (1818–1931): історіографічний нарис // Народна творчість та етнографія. – 2008. – №6. – С.64–89.

відповідно до аксіоми романтизму, найтісніші зв'язки народної пісенності з історією народу, джерело для вивчення поглядів і звичаїв, думок і почуттів наших предків, зображення в них найвизначніших з народного погляду історичних подій». Утім, авторка зазначає, що інтерес до історизму дум не був власне джерелознавчим – дослідника більше захоплювала естетична цінність народних творів. Поряд з історизмом думи несуть у собі високу народну мораль, у них виражено характер народу. Цінність збірки М.Цертелева полягає в тому, що вона відкривала шлях і визначала напрями для подальших розвідок на ниві історичної пісенності. І.Матяш резюмує, що праці М.Цертелева «сколихнули не лише українських дослідників, а й європейських, остаточно порушивши сприйняття епічної народної творчості в класицизмі та естетично-му раціоналізмі Заходу»⁵².

Збірка пісень М.Цертелева часто згадується у студіях М.Дмитренка, при цьому він доходить таких самих висновків, що й І.Матяш⁵³. С.Грица називає М.Цертелева серед перших публікаторів дум. Дослідниця демонструє особливий погляд на деякі нюанси видання народного епосу. Зокрема зазначає, що на початковому етапі вивчення дум публікатори виявляли пильний інтерес до їх сюжетів, що заважало зосередитись на постаті виконавця. Останній, хоча й високо цінувався дослідниками, проте не був персоніфікований, а набував узагальнюючого образу⁵⁴.

Автори «Історії української етнографії», ведучи мову про М.Цертелева та його «Опыт собрания...», зверталися до дискусії щодо початків української етнографії – від Г.Калиновського, М.Цертелева чи З.Доленги-Ходаковського? Посилаючись на праці М.Тарасенка, Ф.Савченка, Д.Дорошенка, О.Грушевського, В.Горленка, М.Сумцова фахівці, зрештою, указують на Г.Калиновського⁵⁵. В.Горленко та Р.Кирчів зауважують, що «М.Цертелев, М.Максимович, М.Костомаров та ряд інших дослідників дещо перебільшували значення пам'яток усної народної творчості з історичних та етнографічних джерел, тлумачили їх занадто прямолінійно і використовували не завжди доцільно»⁵⁶.

Окремо хотілося б звернути увагу на лексикографічну складову рецепції збірки М.Цертелева. Очевидно, уперше відповідний аналіз було здійснено автором рецензії, яка зберігається в архіві Срезневських. Зокрема, стверджується, що «словничок» публікації «примітний не лише тому, що був одним з перших у своєму роді, але й тому, що великоросіянину можна за ним вивчити головні відмінності вимови південноруської від великоруської»⁵⁷.

Пізніше мовознавці неодноразово звертатимуться до словника «Опыта собрания...». Отримуючи різні оцінки, він поповнить перелік джерел

⁵² Там само. – С.67.

⁵³ Дмитренко М. Українські народні історичні пісні як об'єкт дослідження // Народознавчі зошити. – 2009. – №1/2. – С.136–137.

⁵⁴ Грица С. Українські думи – народнопісенний епос // Українські народні думи. – К., 2007. – С.33.

⁵⁵ Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії. – К., 2005. – С.18.

⁵⁶ Там само. – С.336.

⁵⁷ Цит. за: Кирдан Б. Собиратели народной поэзии... – С.44–45.

початкового періоду розвитку лексикографії нової української літературної мови й стане в один ряд зі словником «Енеїди» І.Котляревського, «Кратким малороссийским словарем» О.Павловського, словником Войцеховича та ін. Наприклад, у 1907 р. українець негативно характеризує словник М.Цертелева, дав І.Огієнко:

«Особливої цікавості словничок не викликає, бо він і занадто невеличкий – всього 218 слів, і складений недбало; алфавіт додержано тільки до першої букви, та й то не скрізь; окрім цього в словничку чимало друкарських помилок і в словах не зазначено наголосу. Все це робить його зовсім нездатним до практичного користування. [...] Самі слова підібрані недбало; є чимало і не зовсім відповідних слів і перекладів. [...] Взагалі про словник треба сказати, що він вже занадто виявляє, що його склав не українець, чого наприклад, зовсім не можна сказати про словник Павловського»⁵⁸.

За радянської доби П.Горецький більш стримано характеризував словник при «Опыте собрания...», утім теж указував на значну кількість помилок⁵⁹. Сучасний дослідник Л.Полюга прив'язує збірку пісень М.Цертелева до процесу утвердження української мови й національної ідеї наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. На думку автора, словникарська справа в умовах бездержавності набувала ідейного змісту й легалізувала самостійний статус української мови. Лексикографія була спрямована на розкриття мовного багатства, словники ніби виборювали рівноправність підневільної української мови з колонізаторською російською, і тим виховували в носіїв бажання самостійно розвивати власну культуру⁶⁰.

Отже, утвердившись як своєрідна ідіома, збірка М.Цертелева набувала різноманітних історіографічних образів і сентенцій відповідно до ідеологічних, а також наукових реалій. В історіографічній традиції її вивчення можна виокремити різні періоди, кожен з яких має свої специфічні риси й особливості.

Перший період – *романтичний* – охоплює 1820–1860-ті рр. й характеризується зміною ситуації: від активної запитаності збірки в науково-культурному середовищі після її виходу до поступового згасання інтересу впродовж 1860-х рр. Популярність публікації М.Цертелева пояснюється, по-перше, відсутністю подібних досвідів; по-друге, вона несла у собі важливі й актуальні для суспільства ідеї народності та мови. Відповідно до трансформації цих ідей змінювався і підхід до ролі збірки. У 1820-х рр. вона привертала увагу як українців, так і росіян, котрі на той час проявляли підвищений інтерес до подібної «екзотики». У 1840-х рр. меланхолійні спогади князя при гортанні сторінок «Опыта собрания старинных малороссийских песен», його бажання ознайомити російську еліту з «малоросійською душею» трансформувалися

⁵⁸ Огієнко І. Огляд українського языкознання // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.LXXX. – Л., 1907. – С.45.

⁵⁹ Горецький П.Й. Історія української лексикографії. – К., 1963. – С.48–49.

⁶⁰ Полюга Л. Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності // Вісник Львівського університету: Серія журналістики. – Вип.23. – Л., 2003. – С.144–152.

новим поколінням в ідею національної окремішності, «інакшості» порівняно з «великоросами» й поляками. Саме це питання, і саме в такому ракурсі починало хвилювати багатьох людей.

Наступний період – *позитивістський* – припадає на другу половину XIX ст. й характеризується епізодичними згадками «Опыта собрания...» в контексті висвітлення українськими дослідниками інших питань. Водночас видання М.Цертелева високо цінували російські автори (О.Піпін, П.Безсонов).

Третій період – *державницький* – охоплює час із кінця XIX ст. до 1930-х рр. і характеризується відродженням інтересу як до збірки, так і до постаті її укладача, що було спричинене ренесансом українознавчих студій та підвищеним інтересом до історії першої половини XIX ст. Саме на цей період припадає здійснене М.Мочульським перше монографічне дослідження життя та діяльності М.Цертелева. Один із розділів праці було присвячено аналізу його відомої збірки. Примітно, що на 100-літній ювілей видання фольклористи й літературознавці відгукнулися низкою статей.

Четвертий період – *радянський* – припадає на 1930–1980-ті рр., його початок збігається з «ідейною» перевіркою як самої постаті М.Цертелева, так і його збірки, котра набуває нового сенсового відтінку, виконуючи роль об'єднавчого культурного елементу «братніх народів». У кожному виданні з історії фольклористики присутній аналіз «Опыта собрания...». Слід зазначити, що на відміну від своєї публікації сам М.Цертелев «не пройшов» тест на «ідейну перевірку», як результат – його зображували «дворянином-реакціонером», «націоналістичним елементом».

П'ятий період – *новітній* – триває з 1990-х рр. і до сьогодні. Це другий ренесанс українознавчих студій, що характеризується свідомою рефлексією попереднього культурного й історичного досвіду, з'ясуванням механізмів зародження та здійснення процесу консолідації, ідентифікації нації. Не дивно, що збірка М.Цертелева, окрім фольклористів чи літературознавців, активно згадується й істориками як каталізатор національної самосвідомості. Утім, за роки незалежності України ані видання М.Цертелева, ані його постать так і не стали предметом окремого дослідження.

Збірку вивчають представники різних наук, при цьому кожна з них цікавить окремий аспект праці. Власне для історії літератури найбільшу цінність становить передмова (до речі, надрукована окремим відбитком у 1818 р.⁶¹), яка відкрила широкому загалу українську поезію. «Опыт собрания...» виступає джерелом нової української літератури, своєрідним маніфестом романтизму. Для мовознавців збірка – це етапний момент у розвитку новітньої української мови. Історики й культурологи з публікацією М.Цертелева пов'язують початок національного відродження. Найбільший інтерес збірка викликала в етнографів і фольклористів. Залежно від ідеологічних приписів та науково-методологічних підходів до народного епосу в різні часи різнилась і дослідницька рецепція.

⁶¹ *Цертелев Н.А.* О старинных малороссийских песнях // Сын Отечества. – 1818. – Ч.45. – С.122–136.

Своею появою «Опыт собрания старинных малороссийских песен» відразу привернув увагу сучасників. Упродовж майже двох століть збірка перебуває на перехресті різних соціально-культурних проблем. Праця М.Цертелева й сьогодні не втратила своєї популярності, ба більше – відносимо її до того типу історичних джерел, які концентрують у собі осмислений народом досвід минулого. Указану публікацію можна трактувати як один з елементів механізму національної самоідентифікації, без чого неможливе існування державності.

The article is devoted to the analysis of the reception of the collection “The Experience of Collecting of Old Time Little-Russian Poems” by M.Tserteliev from its very emergence till the beginning of 21st century. The author attempts to outline the reasons of continuing interest in this collection and its place in scientific and social life.

Keywords: “The Experience of Collecting of Old Time Little-Russian Poems”, Tserteliev, folklore studies, romanticism, ideology, Little-Russian identity.

